

Тамара Матовић

ЗНАЧАЈ ЗАВЕШТАЊА САЧУВАНИХ
У СВЕТОГОРСКИМ АРХИВАМА
ЗА ИСТОРИЈУ ПРАВА

Византијско право, попут самог термина Византија, представља термилошку кованицу која у том облику није забележена у изворима. Византинци су себе сматрали Римљанима, а своје право карактерисали оном типологијом која је постојала у римском праву. Цар Јустинијан је са својом комисијом пребрао дела римских правника. Та мишљења римских правника, која данас углавном имају облик фрагмената сачуваних кроз Јустинијанова *Дијесџа*, изложена су у погледу разних правних ситуација и случајева. На тај начин, казуистички, даље су преношена, тако што су најпре превођена и коментарисана на грчком језику, парафразирани, да би дефиниције које су усвојене постале установљене, и редовно улазиле у потоње државне и приватне збирке источног дела Царства или Византије. Једини римски фрагмент који је до краја постојања Византије редовно улазио у збирке и одређивао тестамент дефиниција је римског правника Модестина, који је живео у 3. веку. Према том опису, тестамент је одлука о томе шта неко жели да буде после његове смрти („*Testamentum est voluntatis nostrae iusta sententia de eo, quod quis post mortem suam fieri velit*“¹). Иако је Модестин заслужан за око 350 фрагмената сачуваних у Јустинијановом одабиру мишљења римских правника названом *Дијесџа*, његов опис тестамента је врло широк и непрецизан. Ипак, чини се да је Јустинијановим правницима баш тај фрагмент био врло zgodан, узевши у обзир да је под својом „капом“ могао да обједини разне облике

---

¹ *Iustiniani Digesta*, CIC II, eds. T. Mommsen, Berolini 1870, I, 1.

завештања који су се у позној антици појавили, а који су коначан, развијени и растегљиви облик добили у средњовековној ери, дакле, у Византији.²

Фрагменти римских правника, уз конституције савремене и пређашње, и уџбеник права, које је приредио Јустинијан, остали су да постоје као правни оквир

---

² О византијским тестаментима и завештањима корисна литература је Ј. Н. А. Lokin, *Wills in Byzantine Law, Analecta Groningana ad ius graeco-romanum pertinentia*, Groningen 2010, 163–177; S. Šarkić, *The Concept of Will in Roman, Byzantine and Serbian Mediaeval Law*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 26 (FM 11), ed. L. Burgmann, Frankfurt am Main 2005, 427–433; С. Шаркић, *Појам њесїаменїа у римском, византїијском и срїском средњовековом љраву*, *Трећа јуџо-словенска конференцїја византїолога*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Крушевац 2000, 85–90. Аутор овог чланка је аутор докторске дисертације Т. Матовић, *Завештїања у архивама свеїтоорских манастира (XIII-XV век)*, необјављена докторска дисертација, Београд 2017. Ради смештања у одговарајући контекст, треба погледати Н. Kreller, *Erbrechtliche Untersuchungen auf Grund der gräko-ägyptischen Papyrusurkunden*, Leipzig 1919 (reprint Aelen 1970); М. David, *Über die Form des ordentlichen, schriftlich abgefassten Privat-testaments zur Zeit des Dominats*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 52 (1932) 314–325; Р. Merêa, *Estudos de Direito privado visigótico: II – Sôbre o testamento hispânico no século VI*, Anuario de historia del derecho español 16 (1945) 86–99; М. Amelotti, *Testamenti e atti paratestamentari nei papiri bizantini*, Revue Internationale des droits de l'antiquité 16 (1969) 211–214; А. García Gallo, *Del testamento romano al medieval. Las líneas de su evolución en España*, Anuario de historia del derecho español 47 (1977) 425–97; L. Margetić, *Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 31 (1981) 424–436; R. Bagnall, *Two Byzantine legal papyri*, *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, edd. R. Bagnal, W. Harris, Leiden 1986; L. Migliardi Zingale, *I testamenti romani nei papiri e nelle tavolette d'Egitto: silloge di documenti dal I al IV secolo*, Torino 1991; М. Nowack, *The Function of Witnesses in the Wills from Late Antique Egypt*, *Actes du 26e Congrès international de papyrology*, Genève 2010, 573–580; С. Sánchez Moreno Ellart, *The Late Roman Law of Inheritance: The Testament of Five or Seven Witnesses, Inheritance Law and Religions in the Ancient and Medieval Worlds*, edd. В. Caseau, S. Huebner, Paris 2014, 229–257. Уз то, значајни су и анализе ранијих римских тестамената, представљене у монографијама уџбеничког типа, које нећемо набрајати, као и издвојене студије М. Amelotti, *Il testamento romano attraverso la prassi documentale*, Milano 1969; и Е. Champlin, *Final Judgements: Duty and Emotion in Roman Wills (200 B.C.-A.D. 250)*, Oxford 1991.

односа у источном делу царства, које је надживело. Оно се у очима савременика подразумевало, а свака промена у наслеђеном правном систему морала је бити експлицитно наведена.

Модестинова дефиниција свакако није најстарији римски извор који описује тестамент. Тестамент је познат већ у *Закону 12 њаблица* (5. век пре н. е.), а извор из 2. века доноси податке о томе да је римски грађанин у најстарије доба могао да учини промену у законском реду наслеђивања, тако што је комицијску скупштину³ молио да га наследи лице које он назначи – а то је обично био син; уместо лица које би по закону било позвано да наследи – то је био побочни сродник, брат.⁴ То је била једна строго формална, усмена представа (названа *testamentum calatis comitis*), у којој је оставилац користио усмену свечану формулу са молбом скупштини да лице које он означи ступи у потпуности у његов правни положај. Дакле, тестамент се појавио као инструмент којим се у први мах мењао превазиђени законски редослед наслеђивања. Комицијска скупштина, колективно тело које је давало одобрење (под називом *testimonium*), сакупљала се само два пута годишње, а њоме је председавао првосвештеник (*pontifex maximus*) будући да је, осим материјалних промена, преноса имовине тастатора као јединствене целине или јединице, долазило и до преноса породичног култа.

Услед непрактичности иступа пред скупштином, јавио се заобилазни начин који је омогућавао исте последице. Оставилац је најпре фиктивно продавао своју целокупну имовину трећем лицу, уз употребу тачно одређених речи, по правилима строго формалне продаје – манципације, уз присуство ритуалног мерача са

³ Тридесет римских братстава (курија) улазило је у састав куријатске скупштине, вид. Ж. Вујклић, *Forum Romanum*, Београд 2015⁷, 232–234.

⁴ *Gaius, Institutiones*, II, 101 (превод на српски: *Gaj: Institucije*, превео О. Станојевић, Београд 1982, 115).

теразијама (*libripens*) и пет сведока.⁵ Лице које је фиктивно куповало имовину обавезивало се на основу чести и поштења (дакле, неутуживо испрва) да ће је по продаваочевој смрти оставити особи коју је он назначио. То није био тестамент претходно описан, онај који је једино римско друштво у старом свету познавало, већ два одвојена посла међу живима. Присутни су продавац – оставилац, лице којем продаје (*familiae emptor*), које је у улози посредника; ритуални мерач са теразијама (*libripens*), и још пет сведока чије је присуство по правилу обавезно у свечаној радњи продаје. У том послу, најважнију улогу задобило је усмено назначивање трећег лица – наследника (*nuncupatio*), речима из старог комицијском тестаменту, које се назива именовањем или постављањем наследника (*heredis institutio*).

Облик тестаменту који се тако развио подразумевао је именовање универзалног наследника (којих је могло бити више) свечаним речима уз употребу именице *heres* и глагола *esse*; и присуство 7 сведока, који су наслеђени из претходног облика тестаменту. Од посредника, мерача и пет сведока, постало је потребних седам, тестаментарних сведока.

Ради одржавања тајности у вези са именом наследника, уобичајило се записивање одредаба. То се чинило, као и у случају других приватноправних исправа у том добу, на дрвеним таблицама (*tabulae certae–tabulae testamenti*) премазаним танким слојем воска, на којима се текст урезивао, вертикално, уз помоћ алатке *stylus*.⁶ Уобичајан је био комплет од три или више жицом повезане таблице (триптих и полиптих), код којих предња страна прве и доња последње таблице нису биле завоштене, и остајале

⁵ Ради се о тзв. *mancipatio familiae*. Вид. М. Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb 1974, 323; D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Beograd 1979, 170; L. Margetić, M. Boras, *Rimsko privatno pravo*, Zagreb 1980, 189–190; O. Станојевић, *Римско право*, Београд 1997, 240; Ž. Bujuklić, *Rimsko privatno pravo*, Beograd 2012, 290.

⁶ Вид. Bujuklić, *Forum Romanum*, 701–702.

су празне.⁷ На унутрашњим таблицама текст тестамена се исписивао два пута. Да би се спречиле злоупотребе, установљен је посебан режим заштите података, тако што се једна верзија исписаног текста затварала, најчешће бушењем рупа на појединим таблицама, кроз коју је провлачен ланени канап који је затварао први део овако створене књиге, а крај тог конопца фиксирао се печатима сведока. Печати сведока су имали практичну улогу: они су затварали једну верзију исправе и омогућавали њено накнадно поређење са другим преписом, који је најчешће био отворен за преглед. Обавезно печатирање је, управо из разлога провере аутентичности исправе, како су научници установили, прописано једном одлуком (*senatus consulta*) цара Нерона, још у првом веку. Дакле, тзв. *scriptura interior*, затворени препис у књизи таблица, остајао је заштићен, јер је за његово отварање било потребно истргнути печате, што се дешавало приликом смрти завештаоца и отварање наслеђа.⁸ Правило о печатирању тестамената преузето је у каснијим византијским збиркама, али је уједно и једно од оних која су експлицитно промењена потоњом царском интервенцијом. Цар Лав VI Мудри, из Македонске династије, дао је правоваљаност и завештањима која не садрже печате (*Novella 44*).⁹ То је једно од објашњења зашто се међу светогорским тестаментима не налазе печати сведока.

Да бисмо сместили светогорска завештања у одређени контекст, односно да бисмо спознали њихову суштину упоређујући их са претходницима, треба поменути најважнија изворишта грчко-римских, односно протовизантијских приватних документа. То су непосредне претече каснијих византијских тестамената и завештања,

⁷ За пронађене тестаменте који су на овај начин исписани, вид. P. W. Pestman, *The New Papyrological Primer*, Leiden 1994, 204–205.

⁸ О томе вид. посебно M. Kroel, *Du Role De L'Ecrit Dans La Preuve Des Contrats En Droit Romain*, Nancy 1906, 22 и даље.

⁹ Коришћено издање Новела – *Les Nouvelles de Léon VI*, le Sage, eds. P. Noailles, A. Dain, Paris 1944.

у којима се формирају обрасци, дипломатичке формуле тестамената, али и даље од тога, ствара се једна нова намена тог правног посла. Занимљиво је да се грчко-римски тестаменти јављају у широком временском распону: папиролози византијску епоху стога рачунају од 284. године, прве године Диоклецијанове владавине, па све до 640. године, када је византијски Египат пао у руке Арабљана.¹⁰ Највећи број папируса потиче са територије Египта, од којих су најбројнији пронађени тестаменти у граду Оксирињу, али и у другим градовима, попут Арисиноја, Антинупоља и Александрије. Међутим, и у централној Италији, сачувани грчки документи припадају архивама манастира Монте Касино и опатије Светог Тројства (Салерно, Кампања); коначно, један број грчких аката пронађен је у Палерму, где је на месту нормандијске катедрале претходно стајала византијска базилика у којој су вероватно очувани. Сви ови акти су написани на грчком језику, међутим тестаменти датирају из 12. века, што је већ период владавине Нормана на овим просторима. Ипак, они имају изглед византијских приватних исправа, а и садрже институте грчкоримског права, тако да су проучени у домену византологије.¹¹

Поменути египатски папируси, који су у литератури често називани протовизантијским исправама, имају карактер тестамената, међутим, већина њих не испуњава основни предуслов римског права за тестамент, а то је именовање наследника који би имовину наследио као целину. Из тог разлога, оправдано их је називати паратементарним (*paratestimentali*) располагањима,¹² или како је у наслову овог излагања наведено – завештањима,

¹⁰ Вид. J. Beaucamp, *L'Histoire du droit byzantine face à la papyrology juridique : Bilan et perspectives*, Fontes Minores XI, Frankfurt 2005, 5–55.

¹¹ Позната је студија Ђанина Ферарија у којој се налази дипломатичка анализа тих докумената, G. Ferrari, *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale*, Leipzig 1910 (за тестаменте вид. од 73. стране).

¹² M. Amelotti, *Testamenti ed atti paratestamentari nei papiri bizantini*, 211–214.

при чему мислимо на легате, поклоне за случај смрти, задушнине, и поклоне међу живима учињене под разним модалитетима.¹³ Један од најдревнијих познатих тестамената на грчком језику који садржи такве одредбе тестамент је Флавија Фидамониса (Антинупољ, 6. век), са даровањем једном манастиру, за спас душе оставиоца (под техничким називом *διαθηκημαία βούλησις*).¹⁴ Ово је прелазни облик од некадашњег тестаментa, ка византијском завештању, јер тај акт садржи именовање наследника, које се накнадно не налази. Мање од целог века касније и са истог простора потиче завештање аве Аврама, оснивача Манастира Фидамона код Тебе.¹⁵ Може се рећи да овај последње наведени прејудуцира карактер извора чији преглед предстоји, с обзиром на природу тог акта, садржину располагања и других одредаба, личности легатара и слично.

У средишту наше пажње јесу завештања из светогорских архива из временског распона од четири века. Најстарији документ потиче из 1036, а најмлађи из 1445. године.¹⁶ Исправе су написане на папиру и пергаменту, а подаци се сазнају из оригинала, оверених копија,

---

¹³ О *donatio mortis causa* у римском праву постоји богата литература, која обухвата и једну домаћу докторску дисертацију и монографију из ње произишлу. За позноантички и средњовековни облик, вид. посебно S. Sprevec, *Oporuka po splitskom i korčulanskom statutu*, Мјесећник правничкога друштва у Загребу 15 (1889) 297–308; F. S. Polo, *La disposición mortis causa en el derecho romano vulgar*, *Anuario de historia del derecho español* 38 (1968) 87–227; Т. Матовић, *Μετὰ θάνατον δῶρον* у светогорским актима, *Περίβολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, ур. Б. Миљковић, Д. Џелебџић, Београд 2015, т. II, 427–441.

¹⁴ *FIRA III*, № 66, 193–198. Исправке су објављене у *Revisione ed integrazione dei Fontes Iuris Romani Anteiustiniani II*, Torino 2012, 2.24 (Migliardi Zingale).

¹⁵ *BMFD*, I, 51–58.

¹⁶ Сва акта која смо посматрали објављена су у серији *Archives de l'Athos* (1945 –), укључујући том II аката из архива манастира Хиландара који се тренутно налази у штампи (*Actes de Chilandar II*, eds. M. Živojinović, O. Deloui), а који се могу пронаћи у претходном издању *Actes de Chilandar: 1. Actes grecs*, ed. L. Petit, Византијскиј времењик 17 (1911).

контемпоралних преписа, као и доцнијих преписа. Последње жеље изречене су и записане најчешће у неком од оближњих црквених средишта: митрополијама градова Солуна, Сера и Верије, као и у епископији Јериса. То је територија која баштини снажну грчко-римску традицију, односно, и поред местимичних промена у врховној власти, исправе које су ту написане написане су на грчком језику, имају форму византијских исправа, и коначно, описују поједине институте грчко-римског права. Своје место у архивама светогорских манастира приватноправни акти обично проналазе пратећи промену власништва. Наиме, као и средњовековни западноевропски манастири у картуларима, светогорски манастири су у архивама сакупљали документацију која говори о њиховим правима, односно која може да потврди њихове правне основе. Известан број завештања написан је на самој територији Свете Горе. У том смислу јављају се ктиторска завештања која се често односе на мале манастире који су у немирима, налетима Турака гусара, или просто спонтано пропали, или по договору постали саставни део неког другог већег манастира, у чијој архиви их затим и проналазимо. Такав је случај са малим манастиром Анапуса, или Анапевс, који се помиње у више аката, коначно, у ктиторском завештању јеромонаха Матије,¹⁷ а који је доживео наведене недаће; сачуван је у архиви манастира Кутлумуша, коме је, коначно, присаједињен.

Архиве светогорских манастира представљају једно од изворишта познијих грчких приватноправних докумената. Свакако да се бројни уговори и опорукe, тј. завештања, могу пронаћи и у другим манастирским архивама, од којих се могу издвојити завештања манастира Лемвиотисе код Смирне,¹⁸ манастира Светог Јована Претече (на острву Патмос),¹⁹ као и манастира Светог Јована

¹⁷ *Kutlumus*, № 16 (*Actes de Kutlumus*, ed. P. Lemerle, Paris 1988).

¹⁸ *MM IV*, № 23 (*Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, t. IV, eds. F. Miklosich, J. Müller).

¹⁹ *MM VI*, № 20, № 27, № 96, № 104.

Претече на Меникејској гори код Сера.²⁰ Ипак, у вези са светогорским архивама пажња научника је у много већој мери, оправдано, била посвећена јавноправним актима у архивама, повељама, хривуљама, сигилијима, и слично. И поред жеље за оштром границом између таквих аката и приватноправних докумената, две категорије обично су многоструко повезане. Околности завештавања захтевале су у бројним случајевима решавање некаквог претходног питања, које је често отелотворено у доношењу царске одлуке, патријаршијске потврде и томе слично. Срећом, већина таквих царских одлука, и одлука највиших црквених достојанственика, јесте сачувана, и може на драгоцен начин да употпуни анализу приватноправне исправе, додајући историјски и друштвени контекст. Такав је случај са Калиником, хиландарским монахом који је живео у 14. Веку. Он завештава Хиландару манастир Светог Николе Каменикијског,²¹ који је претходно добио од цара Андроника II за изузетне заслуге,²² а што је доцније потврдио цар Андроник III.²³ Србин, хиландарски игуман Гервасије, иза кога је такође остао документ са изразом последње воље,²⁴ на сличан је начин обдарован.²⁵

Сва завештања су исписана у субјективној форми, у првом граматичком лицу, као да је случај да их је писао сâм завешталац; зато се акта често повезују са термином хирограф или идиограф. Хирограф је био термин за исправу која је најпре била својеручно написана од аутора. Међутим, убрзо су је у позном Римском царству састављали бележници тавелиони или писари у својим канцеларијама.²⁶ Учешће тавелонике канцеларије је најчешће назначавано на самом крају акта, када се каже да

²⁰ *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrome (Serrès) – A (XIIIe–XVe siècles)*, eds. L. Bénou, P. Odorico, Paris 1998.

²¹ *Chilandar II*, № 92.

²² *Chilandar II*, № 72.

²³ *Chilandar II*, № 73.

²⁴ *Chilandar II*, № 129.

²⁵ *Chilandar II*, № 125.

²⁶ Вид. Kroel, *Du Role De L'Ecrit*, 86 и даље.

је аутор (односно, завешталац) документ по свом нахођењу диктирао тавелиону.²⁷ Даљим развојем нотарског система, посебно црквеног нотаријата, акти се записују у црквеним средиштима, а као непосредни писари докумената делују номици, црквени писари. Међутим, идеја о рогацији – молби, налогу за исписивање документа која је поникла у касној антици, очувана је у преводу на грчки језик у једној од завршних формула тестаментa.²⁸

Чину завештања обично присуствују сведоци који могу бити упознати са садржином последње воље, али и не морају. Примећује се доследан обичај у вези са завештањима манастирских игумана – настојатеља, код којих је готово увек наглашено да су читани пред сведоцима, братственицима. Сведоци се и потписују, а уз њихова имена и даље стоји апарат *notitia testium*, односно, осим имена и скуп битних података о сведоку, који може да укључи титулу, занимање, и слично. Према традицији римског права, тестаментарни сведоци треба да буду позвани, замољени да присуствују чину тестирања (*unitas actus*; ἐν ἐνὶ καὶ τῷ καιρῷ или μὲν ὕφῃ συνελτῶς). Ипак, искуство посматрања светогорских завештања открива сасвим другу слику: сведоци као да су неминовно присутни – било да су братственици, па их се садржај одредаба неупутно тиче; било да су достојанственици у црквеној општини, те се створио обичај да се потписују и приватноправној исправи на тај начин дају посебан ауторитет.²⁹

²⁷ Kroel, *Du Role De L'Ecrit*, 96.

²⁸ Као аналог синтагми *rogatorio teo* проналази се ἐκ προτροπῆς, о грчкој фрази вид. Т. Матовић, *Завештања у архивама светиогорских манастира (XIII-XV век)*, 178–179; Т. Матовић, *Грчки црквени достојанственици у њословима њривайној њрава (XIV век)*, 125 *ѡдина од рођења А. В. Соловјева*, ур. З. Мирковић, Н. Кршљанин, Београд 2016, 121–137 (о достојанственицима који налажу састављање аката, посебно 125–128).

²⁹ О црквеним достојанственицима као сведоцима правних послова, вид. посебно Матовић, *Грчки црквени достојанственици*, 130–132.

Осим сведочења високих црквених достојанственика, веродостојности исправе треба да послужи формула о овери. Она можда опонаша неке констатације нотарског система градова западне Европе, поготово што се уочава њена већа раширеност након 1261. године, односно, након што су латински утицаји били присутни на тлу Царства око шест деценија.³⁰

Посебно искушење за проверу веродостојности представљају дупликати исправа. Сачувана позновизантиска завештања из светогорских архива сугеришу да се састављање преписа завештања сачињавало такође у црквеним средиштима, а о томе да је у питању препис може се прочитати из редова документа, када се обично гарантује да се предложак и препис поклапају, односно, да су истоветни. Међутим, само који век раније раније проналазимо стварање дупликата према процедури позног Римског царства.

Последња воља Симвата и Кали Пакуријан написана је крајем 11. века у Цариграду. До нашег времена сачували су се оверени преписи оба завештања.³¹ Да је у питању званични, канцеларијски препис, гарантује завршна формула, у којој је истакнуто име државног чиновника кјестора, који је печатирао документа. Паралелно са израдом оверене копије, претпостављамо да је кјестор преписао садржину оба акта у своје списе, а затим очигледно и печатирао документ као званичник.

Сви елементи који се уочавају када је реч о овереним преписима Симвата и Кали Пакуријан, упућују у то да је у питању можда и најмлађи изданак римске процедуре инсинуације тестамена. Магистрати који су у Римском царству имали *iurisdictio*, право да покрену правни поступак, стекли су *ius acta conficiendi*, право

³⁰ Вид. Н. Saradi, *La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile et ecclésiastique*, *Revue des études byzantines* 46 (1988) 167–180; вид. и Матовић, *Грчки црквени достојанственици*, 132–134.

³¹ *Iviron II*, № 44; № 47 (*Actes d'Iviron II*, eds. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métréveli, Paris 1990).

или способност за састављање и чување аката који су имали репутацију „званично веродостојних“, односно, који су поседовали јавну веру. Сама процедура инсинуације, састојала се од две радње. Званичник је пред магистратима и странкама прво прочитао писмено које му је донето (*recitatio, professio*), након чега га је преписивао у целини међу своје акте (*insinuatio*). Те две радње, заједнички, називају се *gestis alligatio*, који су описани у Јустинијановом кодексу (С. 8, 54, 31), што наши аутори преводе као тзв. алегацију.

Инсинуација се односила на даровања, тј. на поклоне и тестаменте. *Apud acta conditum sive giudiciale*, према пропису царева Теодосија II и Хонорија из 413. године било је завештање, односно, тестамент издиктиран у службене списе провинцијских или градских магистрата, а нарочито код *defensor civitatis*-а, а заправо је тестамент који је на овај начин јавно заведен. Други облик „јавног завештања“ називао се *principi oblatum*, а односио се на тестамент похрањен на чување у царској канцеларији, а тренутак чувања је до смрти оставиоца. Сматрало се да учећше јавних органа довољно гарантује веродостојност тестаamenta, те у том случају нису били потребни други индикатори, попут печата сведока (С. 6, 23, 19).

Једна од највећих предности везаних за јавну форму тестаamenta представљала је могућност да извод из јавног регистра у потпуности замени оригиналну исправу на којој је израз последње воље записан – а која није морала бити предата ни у каквој посебној форми. У литератури се наводи податак да у већини приватноправних докумената из VI века постоје дипломатичке формуле које обавештавају да је инсинуација обављена.³² Званично „објављивање“ тестамената постојало је и касније, у источном делу Царства (ἐμφάνις, ἀνασφραγισμός). У царској Новели из X века разјашњено је да је некада чиновник *magister census*, а актуелни (логотет) τοῦ γενικοῦ,

³² Kroel, *Du Role De L'Ecrit*, 129 и даље.

стављао печат на донесени тестамент и на тај начин га потврђивао.³³ Та пракса је, ипак, промењена, тако што се уобичајило да се описана процедура одвија пред кјестором.³⁴ Извор из 11. века инсинуацију дарова већ сматра архаичном процедуром,³⁵ међутим ова два тестаментa из последње деценије 11. века, доказују да се она задржала још неко време.

Иако већина завештања садржи наговештај о томе да је исправа печатирана, или да би требало да важи као да је печатирана, то није био случај, што и није било потребно како је већ поменута Новела 44, Лава VI Мудрог такво правило ставила ван снаге. Ипак, постоји једно завештање у светогорским архивама које је очито било печатирано од стране сведока, упркос царевом новом решењу. На полеђини тог документа проналазе се описи печата сваког од тестаментарних сведока, као и још три додатна лица, а празна места између описа упућују да су ту некада стајали печати, вероватно воштани, који су поломљени приликом отварања завештања.³⁶

Уочава се да се потпис завештаоца обично проналази на крају завештања, као и на крају додатних одредаба уобличених у форми кодицила. Упутили бисмо на један облик тестаментa који је прописан у законодавству цара Теодосија II (5. век; 439).³⁷ То је био записани тестамент, на који је 7 сведока стављало печате и потписе. Теста-тор, завешталац потписивао се уколико он лично није написао тестамент, већ га је написао тавелион. Исто правило је важило и у погледу других приватних исправа које су имале форму хирографа. Дакле, за документ који је сматран хирографом, потпис аутора, а овде завештаоца, могао је сасвим легитимно изостати, уколико је он

³³ Ради се о Новели 44 Лава VI Мудрог.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Πείρα, 14, 11 (*Practica ex actis Eustathii Romani*, ed. C. E. Z. a Lingenthal, Lipsiae 1856 = *Ius Graeco-Romanum I*).

³⁶ *Iviron II*, № 25.

³⁷ *NT 16*, 1, 2–5; преузет у *C. 6*, 23, 28, 6.

сâm писао исправу. Уколико је пак исправа састављена код бележника, потпис је био пожељан, ако не и потребан.³⁸ Ипак, у светогорским завештањима наилази се и на другу праксу, а то је натписани аутограф завештаоца.³⁹ Потреба за потписивањем тестаментa, такође је наслеђе римског система, а то је да се потписом или аутографом завештаоца такође верификује, оверава, садржина исписаног и прочитаног, односно, саслушаног текста на исправи коју је написао писар.

Цар Јустинијан је 537. године установио систем датирања исправа према години владавине цара који царује у моменту када је документ састављен (Новела 47,1,1)⁴⁰. У литератури се напомиње да такав начин датовања није био заповеђен.⁴¹ До тада су приватноправне исправе садржале податке о календама, нонама, затим о години владавине конзула и слично. Јустинијанов начин назначавња грчких приватноправних исправа постао је врло брзо доминантан. Од краја 10. века редовно се појављује датирање догађаја „од стварања света“, односно, од 5508/09 године пре нове ере,⁴² али се паралелно са њим појављују и друге одреднице које су махом реликти некадашње римске праксе, попут навода о години владавине цара који је тренутно на власти. У позновизантијским актима подаци о тренутку састављања акта, израчунато „од стварања света“ налазе се на крају документа, пре потписа сведока, и такав начин датовања је готово униформан. Ипак, издваја се најмлађе завештање светогорских архива из византијског доба, у којем се види сасвим специфично датовање, према години од године стварања света, сунчевом и месечевом кругу, индикту,

³⁸ Вид. Kroel, *Du Role De L'Ecrit*, 99 и даље.

³⁹ Вид. Матовић, *Завештања у архивама светиоорских манастира*, 180–181.

⁴⁰ Издање *Novellae*, ed. G. Kroll (CIC III), Berolini 1895.

⁴¹ Kroel, *Du Role De L'Ecrit*, 99.

⁴² Вид. V. Grumel, *La chronologie – traité d'études byzantines*, Paris 1958, 98–128.

темелиону – темељу⁴³, и коначно, месецу.⁴⁴ Поклапање ових одредница добар је наговештај о аутентичности исправе; односно, непоклапање може бити указатељ кривотворности.

Ниједан акт у светогорским архивама не садржи именоване универзалног наследника, лица које би преузело сва наследива права и обавезе завештаоца, тј. имовину као целину, и поред тога што зборници одредаба до краја постојања Византије објашњавају ову појаву, названу *ἐνοστασις*.

Свечане речи којима се постављао наследник морале су да буду изговорене, односно записане, на латинском језику. Године 212. Каракалиним едиктом статус римских грађана добили су практично сви становници Царства, међу којима је значајан део оних који су говорили грчки. Да би њима самима биле приближене тестаментарне одредбе које су посложене у канцеларијама тавелиона на латинском језику у њихово име, почело је практиковање превођења тестамената на грчки. У тим двоструким, латинским званичним и грчким преведеним тестаментима, упознајемо се са терминологијом грчко римских тестамената написаних на грчком језику. Таква је ситуација била све до средине трећег века, када је цар Александар Север дозволио завештавање употребом грчког језика. Један куриозитет, односи се на чињеницу да је Северова одлука углавном истицана у тестаментима састављеним непосредно након средине трећег века, када је прокламована, те је постала једна од завршних дипломатичких формула тестамената,⁴⁵ која

⁴³ Ради се о хронолошкој одредници која се користи за израчунавања датума Ускрса, вид. V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, 190; Ђ. Трифуновић, Упутство за одређивање хронологије у старим српским рукописима, *ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ. Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, ур. Б. Миљковић, Д. Целебџић, Београд 2015, т. II, 495–505, 497 ф. 9.

⁴⁴ *Xéropotamou*, № 30 (*Actes de Xéropotamou*, ed. J. Bompaire, Paris 1964).

⁴⁵ О томе код J. Vaucamp, *Tester en grec à Byzance, Ευψυχία: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler (Byzantina Sorbonensia 16)*, Paris 1998, 97–107.

се убрзо изгубила, а свакако да је нестала до доба када су завештања светогорских архива написана.

Формула о постављању наследника нема ни у најстаријим светогорским завештањима. То свакако не значи да нема појединачних одливања заоставшине, тако што се појединачни предмет, покретни или непокретни, остави неком лицу. Као предмет таквих појединачних одливања, легата, проналазе се оранице, виногради, шуме, али и имања и села, односно приноси који се у вези са њима добијају. У корист кога се, према последњој вољи завештаоца, тако нешто чини? У значајном броју тестамената то је правно лице – манастир, и то у две варијанте. У првом случају, ради се о ктиторским актима, у којима се уз тестамент јавља типик основаног манастира, у ствари, суштински део и смисао целог документа, и својеврсни израз последње воље.⁴⁶ Уз такво завештање обично се могу пронаћи пописна или записна књига (*βρέβιον*), инвентар манастирске имовине, као и периор (*περιορισμός*) – опис граница непокрености које су ту наведене. Међутим, тим елементима ктиторског тестаментa додају се и поседе и ствари које ктитор завештава манастиру од своје својине. Ипак, јасно је да то правно лице не улази у потпуности у правни положај оставиоца, о чему, између осталог, сведочи потреба за набрајањем имовине и њеним опредељивањем у делу завештања које садржи тзв. пописну књигу.⁴⁷ Ктиторска завештања, дакле, садрже неке специфичне елементе. Осим опширнијих навода о животу, рођењу, детињству, образовању и евентуалном замонашењу завештаоца, у њима се налази детаљна историја манастира у корист којег завештава, поменута пописна књига која једина од ових елемената има правни значај, и опис граница имања која се у оквиру ње наводе, односно, периор. Тако се, у оквирима завештања

⁴⁶ О тим документима, К. Μανάφης, *Μοναστηριακά τυπικά – Διαθήκαι, Αθήναι* 1970.

⁴⁷ Вид. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас СКА CLXVIII (1935), 114 и даље.

сачуваних у светогорским архивама, баштине подаци о утемељењу, настанку и развијању неколико великих и важних манастира попут Пантократора (што читамо у завештању из 1384. године примикирија Јована,⁴⁸ који је уз свог брата Алексеја, његов ктитор), а у другим случајевима прати се ширење поседа манастира, нарочито Ксиропотама, Ватопеда, Хиландара.

Други случај није толико особен, и он се јавља, како је већ поменуто, још у позној антици, у латинским и грчким документима истовремено. Легати манастирима су даровања за спас душе („*pro anima*“, „*pro redemptione animae*“, „*pro remedio animae*“, „*ad pias causas*“; „ὕπερ τῆς ψυχῆς“, „*ψυχικῆς σωτηρίας*“, „ὕπερ συχωρήσεως“, „ὕπερ βοηθείας“). Тестамент или завештање, такође служи тој сврси, али поред завештања, многобројни су и поклони, међу живима, који томе служе. Неретко ти поклони садрже и одређени налог, а то су молбе за одржањем службе сећања на покојника дариваоца, или завештаоца. Лице које завештава у корист манастира, било да је ктитор или не, на основу свог прилога улази у спис имена у манастирским књигама и добија одређена права религиозног карактера. Најучесталије је право помињања у службама. Наравно, за ктиторе манастира предвиђена су бројна друга права, што представља тему за себе.

Осим манастира, као легатари се јављају најразличитија лица повезана са завештаоцем. То су, за очекивати, првенствено његови крвни сродници, деца, родитељи, браћа и сестре, деца побочних сродника, духовни сродници. Најближи крвни сродници су заштићени установом нужног дела – односно, њима неутуђиво припада део имовине завештаоца, осим ако нису разбаштињени.⁴⁹

⁴⁸ *Pantocrator*, № 10 (*Actes du Pantocrator*, ed. V. Kravari, Paris 1991).

⁴⁹ О установи нужног дела у Византији, вид. К. Triantaphyllopoulos, *Ὁ φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ*, *Αθήναι* 1912; вид. и Ј. Howard-Johnston, *Partitive Inheritance in Principle and in Practice*, edd. B. Caseau, S. Huebner, *Inheritance, Law and Religions in the Ancient and Medieval Worlds*, Paris 2014, 259–271.

И о томе има говора у завештањима из светогорских архива, па се тако сазнаје да је један завешталац намирио своју децу пре него што се определио на састављање завештања.⁵⁰

Из података које доносе завештања може се створити слика о животу завештаоца, било да је он духовно или световно лице. Уколико је духовно лице, све оно што чини његов живот у аскези, предмети са којима долази у додир, ексеptionално предмети из његове својине, затим помен живих и покојних крвних сродника. Уколико је световно лице, подаци не морају бити детљалнији, али су углавном очекивано другачији. Сазнаје се о каријери, често војној каријери, саборцима, оставиочевим „људима“, и његовој посвећености и оданости њима. Неретко је завештање средство којим се испуњава обећање за бригу према онима који су на неки начин задужили завештаоца у току живота. Подаци о томе у којим је то било приликама, допуњују сазнања о локалним, али и крупнијим историјским догађајима. Један од начина за одуживање, или, обезбеђење завештаочевих пријатеља и сродника, представља образовање аделфата, који подразумевају боравиште и прехрану у назначеном манастиру, или на његовом метоху.

Борба за одржање општежића у светогорским манастирима такође може да се реконструише из завештања. Разлог за то су изнесене жеље завештаоца (попут игумана Манастира Кутлумуша, Харитона, који је оставио чак три израза последње воље), у погледу таквог начина живота, односно, против идиоритмије. Завештања су важан извор за обликовање слике о правима и обавезама монаха, устројству у малим и великим манастирима, те неколико завештања обавештава о начину избора настојатеља и пријема у заједницу.

---

⁵⁰ Вид. *Chilandar I*, № 30 (*Actes de Chilandar I*, eds. M. Živojinović, C. Giros, V. Kravari, Paris 1995).

Овде је набројан само један део целокупног значаја светогорских аката, посебно завештања. Он се односи на историју римског, затим делимично паралелно, а делимично следствено, грчко-римског права. Посматрањем завештања у светогорским архивама неминовно се намеће и питање: колико су она у ствари грчко-римска? И можемо ли их посматрати као установу приватног права у последњој фази развоја грчко-римског права? С обзиром на то да се намена, а тиме и карактер, завештавања у потпуности променили крајем антике, а од 7. века доминирају ктиторска завештања и даровања за спас душе, средњовековне црте овај правни посао добија управо од 7. века. Примећује се завештање као важан правни инструмент и за живот у монашкој заједници. Завештања у светогорским архивама су тако садржајно канонисана да више не подсећају на тестаменте из старог или раног средњег века, осим у појединим дипломатичким формулама.

Можда завештања у светогорским архивама сведоче више него нека друга грађа (а посебно законске збирке) о специфичности и самосталности византијског права, правног система *sui generis*, у којем нема јасних граница између приватног и јавног права, правног и физичног лица, уговора и завештања.

Сјисак скраћеница:

CIC – Corpus Iuris Civilis (eds. P. Mommsen, R. Schoell, W. Kroll, P. Krueger)

FIRA – Fontes Iuris Romani Antejustiniani (t. III, ed. V. Arango-Ruiz)

NT – Novella Theodosiani (II)

C. – Codex Iustinianus (ed. P. Krueger)

BMFD – Byzantine Monastic Foundation Documents (eds. J. Thomas, A. Constantinides Hero)